

De Reformatie betekende een breuk tussen katholieken en protestanten. Bij katholieken werden mystiek en spiritualiteit vrijwel onveranderd gecontinueerd. Gebedsmethodieken uit de late middeleeuwen bleven een bron van inspiratie voor de contrareformatorische kloosterlingen. Vanaf de 16de eeuw werden de in tekst en beeld vastgelegde meditatieën uit de middeleeuwen opnieuw geïnterpreteerd en uitgelegd in devotieboekjes en devotieprenten. Naar afbeeldingen met handen (en handschoenen) door de eeuwen heen is inmiddels veel onderzoek verricht.¹ Dit artikel spitst zich toe op het religieuze gebruik van handen als hulpmiddel bij het gebed, gezien vanuit een zeldzame grote devotieprent, die was bedoeld om aan de muur te hangen (afb. 189).

Devotieprenten met gebedshanden

Vrome boekjes werden over het algemeen geschreven door geestelijken, waarbij vanaf het einde van de 16de eeuw een prominente rol werd gespeeld door de in 1534 te Parijs gestichte orde van de Jezuïeten.² Al spoedig onderkenden de Jezuïeten de kracht van beelden; in de ontwikkeling van de religieuze visuele cultuur van de Contrareformatie werden zij zeer invloedrijk. Middeleeuwse Latijnse teksten werden opnieuw vertaald en daarbij werd het belangrijk om die teksten in beelden om te zetten. De inmiddels doorontwikkelde gravuretechniek bood ongekende kansen om het beeld in grote oplagen te verspreiden. De val van Antwerpen in 1585, na zes jaar Calvinisme, verhinderde niet dat de Scheldestad toonaangevend bleef als katholiek drukkerscentrum. Behalve voor de productie van specifieke Roomse boeken (de zogenoemde *catholica*), ontwikkelde Antwerpen zich tot productiecentrum van gegraveerde en geschilderde devotieprenten. Van daaruit werden miljoenen religieuze prenten en prentjes verspreid over Europa en de Nieuwe Wereld en ingezet om 'verdwaalde' katholieken het vertrouwen terug te geven in de Moeder-

kerk. De protestanten hadden de beeldcultuur goeddeels terzijde geschoven, dus daar lagen kansen voor katholieke propaganda en missiewerk. Menig devotieprent met daarop een hand, waarop gebeden en reflecties waren ingetekend, verscheen om als hulpmiddel bij de meditatie te dienen.³

De tamelijk onbekende prent uit circa 1640 (afb. 189) is een gravure met als titel *Handleiding tot het gewetensonderzoek. Een heldere spiegel om het geweten dagelijks 's avonds te onderzoeken*. De prent meet ongeveer 20 bij 30 cm en is groter dan het reguliere formaat van devotieprenten die in gebedenboeken werden bewaard. Deze prent was kennelijk bedoeld om aan de muur te hangen, wat wellicht ook de zeldzaamheid kan verklaren.

Op de vingers van de hand is de mediterende mens/beschouwer afgebeeld ten overstaan van God de Vader, zijn Zoon en de H. Geest. Op de laatste vinger, de pink, verslaat de H. Michael de duivel, symbool voor het kwaad en de zonde. De teksten, veelal uit de Bijbel, zijn in het Latijn en Duits gesteld. Die geven aan dat men de vier uitersten moest overdenken: dood ("het einde van de mens is de dood"), oordeel ("en daarna het oordeel", Hebreëen 9:27), hel ("in het eeuwige vuur", Mattheus 25:41) en hemel ("ontvangt het koninkrijk", Mattheus 25:34). Elke vinger heeft een eigen opdruk: 1, duim: "Zeg dank aan God"; 2, wijsvinger: "Vraag en zoek om licht"; 3, middelvinger: "Onderzoek uw zelve (uw hart)"; 4, ringvinger: "Bid om genade"; 5, pink: "Versla het kwaad (vermijd zonde) en maak een voornemen voor verbetering".

Op de muis van de duim staat "Mijn ziel is altijd in mijn handen" (naar psalm 119:109)⁴ en onder de pink "Mijn zonden ken ik, omdat zij diep in de ziel zijn geprint". Rechts van de hand is een tekst van de kerkvader Johannes Chrysostomus over het gewetensonderzoek te lezen: "Als gij in de slaapkamer zijt en door niemand wordt gestoord, moet u voor het inslapen het boek van uw geweten te voorschijn halen en uw zonden overdenken of uw zondige woorden, werken of gedachten." Onderaan worden

twee Bijbelcitaties aangehaald. “De Heer oordeelt over ons. Oordeel dus niet voorbarig” (naar 1 Korinthiërs 4:4-5) en “Denk bij al u werken aan uw levenseinde. En gij zult u leven lang niet zondigen” (naar Jezus Sirach 7:36).

De Duitse en Latijnse teksten zijn vrijwel letterlijk overgenomen van een Antwerpse devotieprent op klein formaat van Theodoor van Merlen, die iets vroeger is te dateren. Deze zou zijn geïnspireerd op teksten uit de didactische Catechismus van de Nijmeegse jezuïet Petrus Canisius (1521-1597).⁵ Al deze reflecties zijn in verband te brengen met de regels zoals die in de tien geboden zijn vastgelegd. In 1668 stelde de geestelijke leidsman van het Haarlemse begijnhof, Josephus Cousebant (1633-1694) een nieuw reglement of ‘regel’ op. Zijn voorschriften voor de avond blijken volledig overeen te komen met de aanbeveling op de prent van Overadt.⁶ Dat geeft aan dat deze inventie van de geestelijke hand gangbaar was onder katholieke gelovigen. Ook in de Republiek, waar de katholieke kerk, aan restricties gebonden, discreet of stiekem moest opereren.

Religieuze handen

Handen zijn samen met mond en ogen de meest voor communicatie gebruikte organen van de mens en we hebben er twee. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze ledematen een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van de non-verbale communicatie, zowel in de context van tellen en rekenen op de vingers, gebarentaal en geheugentraining (mnemotechiek). Dit laatste, de geheugenkunst of *ars memorativa*, bood een methode om omvangrijke teksten, spirituele en/of moralistische gedichten of muziek door middel van afbeeldingen in het geheugen te prenten, zodat men via de volgorde van de vingers en vingerkootjes in staat was zich de ‘boodschap’ te herinneren. Ook bij educatie van kinderen moet dit door de eeuwen heen een belangrijk didactisch instrument zijn geweest.⁷

In middeleeuwse handschriften werden handen uitgetekend als instrumenten voor communicatie. De Leidse universiteitsbibliotheek bezit een in het Rijnland vervaardigd 12de-eeuws manuscript van Rabanus Maurus (780-856), abt en geleerde van

[190] Gebarentaal met de handen, in: Rabanus Maurus, *De Computo*, Duits Rijnland, 1100-1150. Leiden, Universiteitsbibliotheek, inv. BPL 191 BD, fol. 4v-5r.

[191] Tien-gebodenreliëf, behorend bij de grafsteen van Johannes Wolff († 1468). Frankfurt am Main, Historisches Museum, inv. X17129B.

het Benedictijnenklooster van Fulda. *De Computo* behandelt het bepalen van de juiste Paasdatum. Het Leidse handschrift bevat drie fraaie tekeningen die de gebarentaal met gebruik van handen verbeelden.⁸ Op de eerste prent wordt geteld met de vingers. Op de tweede prent (afb. 190) is de zwijgzame taal geïllustreerd mét handen van kloosterlingen, die verwijzen naar delen van het lichaam. In vroegmiddeleeuwse kloosters was zwijgen een verplichte ascese. Enkel op gezette tijden gedoogde men het spreken met de mond. Een alternatief, gebarentaal met handen, vingers en armgebaren, ontwikkelde zich in de 10de eeuw tot een handzame methode van communiceren, zoals deze tekeningen laten zien. Het gaat hier om profane handgebaren in een religieuze omgeving.

Handen in reliëf

Vanaf het einde van de 15de eeuw worden in handschriften en losse prenten expressieve en communicatieve lichaamsdelen populair; het 'handen'-thema wordt gecontinueerd en mnemotechnisch of tekstueel voorzien van uitgebreide verwijzingen naar gebeden en reflecties.⁹ De geestelijke hand, ook wel 'hand der kloosterlingen' genoemd, werd een leidraad voor het gebedsleven van religieuzen en leken. De ontwikkeling hiervan wordt uitgebreid

besproken en geïllustreerd in twee artikelen van de Duitse cultuurhistoricus Wolfgang Brückner.¹⁰ De vroegst door hem vroegst gevonden houtsnede met een gebedshand dateert uit 1466.¹¹

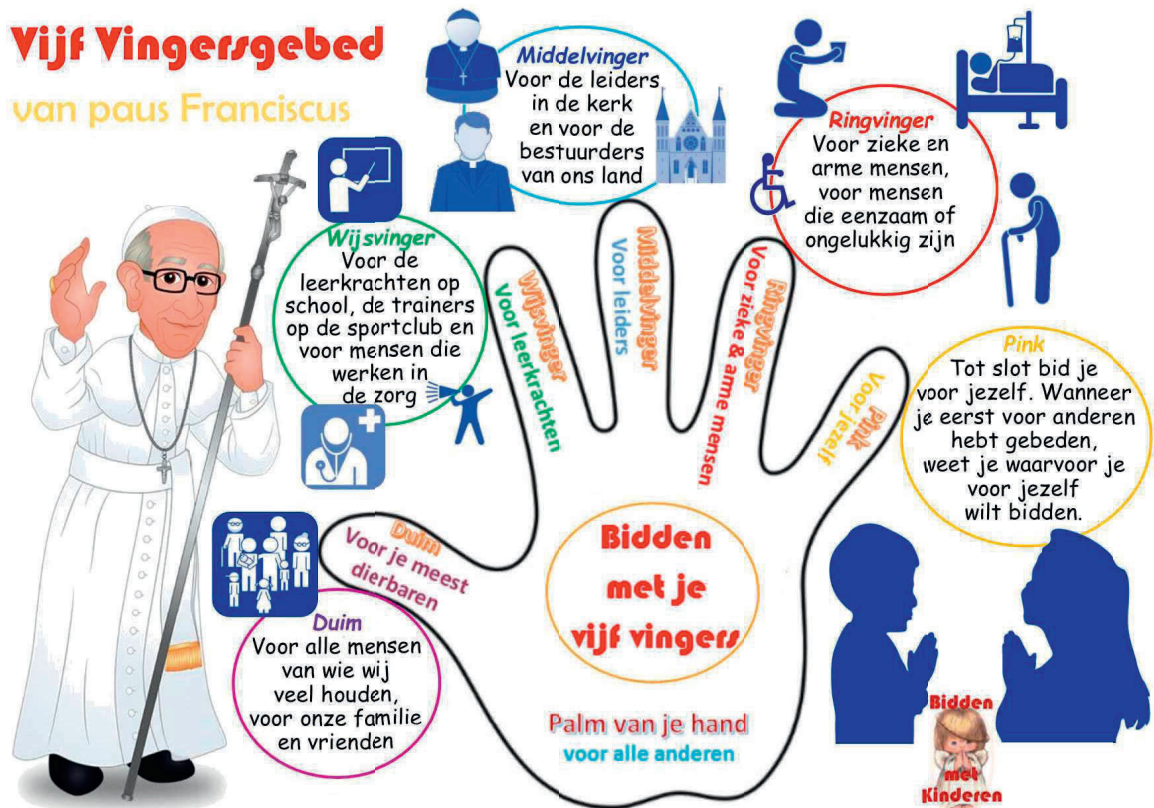
Zeldzaam zijn echter vrijstaande 'beelden' of reliëfs met handen. Bij de sloop van de laatmiddeleeuwse Peterskerk in Frankfurt in 1896 vond men vlakbij de preekstoel twee bij elkaar passende (graf)stenen van de eerste priester / plebaan van deze kerk, Joannes Lupi (Latijn voor wolf). Op de grafsteen staat hij linksboven afgebeeld met de inscriptie "Lehrer der zehn Gebote Gottes". Naast deze grafsteen werd een bijzonder reliëf gevonden met twaalf scènes, die Mozes met de tafels met de tien geboden verbeelden, met op het laatste reliëf een man met een banderol (afb. 191). Mannen met spreukbanden verbeelden vaak profeten, waarbij de banderollen de bijbehorende bijbelteksten bevatten. De lege banderol verwijst mogelijk naar tekstregels in het boek Spreuken van Salomon 7:2-3: "Bewaar mijn geboden, leef, en bewaar mijn wet als den appel uwer ogen. Bind ze aan uw vingers, schrijf ze op de tafels uws harten".¹² Onder ieder gebod staan de heilzame handen afgebeeld met de duimen naar buiten en met het aantal vingers opgestoken conform het betreffende gebod.

Lupi, bekend als een reformator van vóór de Reformatie, gebruikte als *magister* (meester) zijn

geleerdheid om het geloof op eenvoudige wijze uit te leggen. In 1478, tien jaar na zijn dood, verscheen van zijn hand een leerboek in de volkstaal met een samenvatting van de kerkelijke leer voor gelovige christenen, door Brückner als *Beichtspiegel* (biechtspiegelboekje) voor kinderen aangeduid. In de inleiding schrijft Lupi: “Vor die anhebenden kynder und ander zu bichten in der ersten bijcht”. Het boekje werd waarschijnlijk gedrukt door de Broeders van het Gemene Leven, die zich van 1463 tot 1540 in Marienthal in het Rijngebied hadden gevestigd en die zich toelagden op volksmissionering.¹³ Brückner veronderstelt dat Lupi werd geïnspireerd door de *Revelationes Caelestes* van Birgitta van Zweden (1303-1373): “De vingers van de tien geboden zijn de wapenen tegen tegenspoed in de wereld”.¹⁴

Religieuze handschoenen?

De handen en vingers als hulpmiddel gebruiken voor het onthouden van de tien geboden moet dus een gangbare praktijk zijn geweest. De teksten op religieuze handen staan altijd aan de binnenzijde in de palm van de hand. De 17de-eeuwse devotieprenten hebben alle betrekking op de recollectie voor het slapen gaan, met verwijzingen naar de gedragsregels zoals die zijn vervat in de tien geboden. Bestaan er ook religieuze handen met handschoenen? De betekenisgeving aan handschoenen in de beeldende kunst kent eveneens een lange traditie.¹⁵ Men kan bijvoorbeeld de vraag stellen of de zogenoemde pelgriminsignes met handschoenen heilig dan wel profaan zijn.¹⁶ Een religieuze betekenis zou kunnen samenhangen met de ‘heiliging’ en bedekking van de handen. Vanaf de vroege middeleeuwen zien we dat geheiligde voorwerpen niet rechtstreeks werden aangeraakt, maar met tussenkomst van kostbare stoffen.¹⁷ De katholieke liturgie kent nog

[192] Het vijfvingersgebed van paus Franciscus.

steeds het ritueel dat een monstrans, de kostbare houder waarin Christus is vertegenwoordigd in de hostie, niet met de handen wordt aangeraakt, maar met een schoudervelum, dat de priester draagt naast de koorkap. Aan de binnenzijde van het velum zitten zakken, waarin de priester zijn handen kan steken. Het velum zorgt ervoor dat de priester de monstrans – uit eerbied – niet met zijn blote handen aanraakt.

Ook in de profane cultuur kregen handschoenen een betekenis. Er bestaan van oudsher vier basisvormen van handbescherming en -bedekking: de vingerloze want met duimstuk, de metalen militaire pantservuist, de vijfvingerhandschoen van leer of textiel, en de mof (een bontpijpje met twee open eendes). In de middeleeuwse samenleving werden zij alle vier gebruikt. De handigste, de handschoen met maximale beweeglijkheid voor elke vinger, heeft aan de bovenkant veel ruimte voor versiering. Tot het einde van de 15de eeuw onderscheidden edelen en hoge prelaten zich van de sociale lagen onder hen door handschoenen te dragen: het was een statusattribuut. Maar rond 1500 begon ook de hogere bourgeoisie zich, als bewijs van emancipatie, op portretschilderijen te laten afbeelden met handschoenen, zowel mannen als vrouwen.¹⁸ Dat was dus nog niet aan de orde toen de pelgriminsignes in de vorm van een paar handschoenen populair waren. Deze handschoenen, die dateren van rond 1400 en traditioneel als bisschopshandschoenen worden geduid, symboliseren dan ook mogelijk omhulde handen als symbool van de tien geboden.

In de 19de eeuw kregen de gebedshanden, al of niet in de vorm van handschoenen, weer een nieuwe verschijningsvorm. In Duitsland en de Nederlanden werden eenvoudige geestelijke handen afgebeeld, die als hulpmiddel bij het gebed diende, én profane handen als huwelijksgift en herinnering. De laatste functioneerden ook in een religieuze context: God moest immers de menselijke liefde begeleiden. De vervaardiging ervan was waarschijnlijk verbonden aan een of meer niet nader bekende kloosterateliers. Op de 'hartenhand' is als belangrijkste motief een hart afgebeeld. Op elke vinger staat een stukje van een tekst of gebed geschreven, de vijf delen vormen een geheel.¹⁹ Dat de beschreven religieuze handen nu nog steeds actueel zijn, blijkt uit de uitgave van een moderne nieuwe gebedshand voor kinderen: met het "vijfvingersgebed van paus Franciscus" (afb. 192).²⁰

21 H.P. Berlage, *Inleiding tot de kennis van de ontwikkeling der toegepaste kunst. Een cultuurstudie van dezen tijd door - Vijf voordrachten gehouden voor de studenten der Nederlandsche Handelshoogeschool te Rotterdam*. Rotterdam 1923, 61.

22 Voor de achtereenvolgende opstellingen zie: M. Erkens, *De collectieopstelling van de Middeleeuwen in het Rijksmuseum*, Masterscriptie VU Amsterdam 2013.

Een complexe religieuze hand

Evelyne Verheggen

- 1 Over bidhanden zie: P.J. Goyens, Nopens "De hand der kloosterlingen", *Ons Geestelijk Erf* 4 (1930), 373-381; M. Verjans, De geestelijke hand, *Ons Geestelijk Erf* 5 (1931), 81-88. P.J. Goyens, Nogmaals de hand der kloosterlingen, *Ons Geestelijk Erf* 6 (1932), 73-85; W. Brückner, Hand und Heil im 'Schatzbehalter' und auf Volkstümlicher Graphik, *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg* (1965), 60-109; W. Brückner, Bildkatechese und Seelentraining, Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter', *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg* (1978), 35-70; H. Stalpaert, *Hand en Hart, Vriendenboek dr. Jozef Weyns*, Brugge 1973, 54-58; J. Oosterman, Imprint on Your Memory. An Exploration of Mnemonics in the Work of Anthonis de Roovere, in: F. Willaert e.a., *Medieval Memory. Image and Text*, Turnhout 2004, 161-175. C. Richter Sherman, *Writing on Hands. Memory and Knowledge in Early Modern Europe*, Washington 2000; E. Verheggen, *Beelden voor Passie en Hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006, 146, 175.
- 2 C. Eire, Early Modern Catholic Piety in Translation, in: P. Burke, R. Pho-Chia Hsia (red.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007, 83-100.
- 3 Zie Goyens 1930, Goyens 1932, Verjans 1931, Brückner 1965, Brückner 1978, Verheggen 2006 (voor alle, zie noot 1).
- 4 Verwijzing naar de tien geboden: 'Mijn ziel is geduriglijk in mijn hand. Nochtans vergeet ik uw wet niet'.

- 5 Brückner 1978 (zie noot 1), 48.
- 6 Verheggen 2006 (zie noot 1), 45.
- 7 Zie voor voorbeelden met muziek, poëzie en kinderdidactiek: Oosterman 2004 (zie noot 1).
- 8 Voor een vergelijkbare kopie in Lissabon zie: A. Prieto, Learning how to Count in Rabanus Maurus De Computo, *Educación* xx1 16 (2013), nr. 2, 39-61.
- 9 Brückner 1965, Brückner 1978, Richter Sherman 2000 (voor alle, zie noot 1).
- 10 Brückner 1965, Brückner 1978 (zie noot 1).
- 11 W. Brückner, *Die Hand für das Bildgedächtnis. Digitale Kulturtechniken der Verständigung*, Regensburg 2019 (met dank voor inzage).
- 12 Brückner 1978 (zie noot 1), 36.
- 13 Brückner 1978 (zie noot 1), 35-39.
- 14 Brückner 1978 (zie noot 1), 38.
- 15 Zie bijvoorbeeld A. Willemsen, *Van hand tot hand, Handschoenen en wanten in de Nederlanden voor 1700*, Zwolle 2015.
- 16 H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, *Heilig en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes*, Cothen 1993, 299.
- 17 Mozes ontvangt de tafels en neemt ze in ontvangst met een textiele doek, Florence. Biblioteca Laurenziana, Plut vi.32, fol. 7v, met dank aan Kees Bertels.
- 18 Willemsen 2015 (zie noot 15), 90-95, 100-123.
- 19 Stalpaert 1973 (zie noot 1).
- 20 <https://www.lambertuskerk-rotterdam.nl/vijf-vingersgebed.html>

Een Venetiaanse doge in de Hagia Sophia

Mariëtte Verhoeven

- 1 D. Brown, *Inferno*, Amsterdam 2013, 409.
- 2 G. Cracco, Dandolo, Enrico, in: *Dizionario biografico degli Italiani*, Rome 1986, deel 23.
- 3 K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, 14.
- 4 T.F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore, Londen 2003, 194 en noot 144.
- 5 E. Faral (red.), *Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople*, deel 2 (1203-1207), Parijs 1939, 199.
- 6 M. Sanudo, *Vitae ducum venetorum, Rerum Italicarum Scriptores* 22, Milaan 1733, 535.
- 7 M. Francesco Sansovino, *Venetia città nobilissima et singolare; descritta in xliiii libri da M. Francesco Sansovino*, Venetië 1581, 232a.
- 8 A. Stella, *Elogia Venetorum navali pugna illustrum, liber unus*, Venetië 1558, 84.

- 9 A. Morisini, *L'impresa et espeditioni di Terra Santa et l'acquisto fatto dall'Imperio di Costantinopoli dalla Serenissima Republica di Venetia*, Venetië 1627, 269.
- 10 P. Ransius, *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'Imperatori Comneni fatta da'sig. Venetiani et francesi l'anno mccciv, Libri sei*, Venetië 1604, 159.
- 11 Ransius 1604 (zie noot 10), 159; Stella 1558 (zie noot 8), 84-85.
- 12 *Hieronymi Zanetti ad J. Brunatium Epistola, Raccolta d'opuscoli scientifici e filosofici* XLV (1751), 11.
- 13 R. Gallo, La Tomba di Enrico Dandolo in Santa Sofia di Costantinopoli, *Rivista Mensile della Città di Venezia* 6 (1927), 270-283, hier 280; B. Cecchetti, Ricerche sulla tomba del Doge Enrico Dandolo a Costantinopoli, *Archivio Veneto* 19 (1880), 357-359.